

Б. Головкін, доцент НЮА України

Методика дослідження тяжкої корисливо-насильницької злочинності в Україні

Проблема методики теоретико-прикладного дослідження тяжкої корисливо-насильницької злочинності в Україні органічно пов'язана із такими логіко-гносеологічними категоріями пізнання кримінальної реальності, як методологія і метод. Тому необхідно показати їх співвідношення та функціональне призначення.

Методологія — центральна категорія в наукознавстві. Під нею слід розуміти філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності¹. У цьому вченні закладено світоглядні установки, логіко-гносеологічні принципи, закони і категорії теорії пізнання соціальної реальності, а також прикладні правила і технічні процедури практичної (перетворюючої) діяльності. Якщо говорити конкретніше, то методологічний підхід у науковому дослідженні насамперед передбачає вибір певної концепції, яка найбільш повно відобразить онтологію об'єкта пізнання і забезпечуватиме цілеспрямовану, логічно-последовну діяльність щодо реалізації теоретико-концептуальних положень наукового знання згідно з предметно-дослідницькими завданнями. Метод наукового дослідження являє собою шлях і спосіб досягнення конкретного результату², а методику визначають як сукупність, последовність, порядок використання методів дослідження³.

Окремо виділяють методологічні правила, що передбачають порядок (процедуру), а за допомогою технічних прийомів реалізується спосіб застосування цього методу⁴. Методологія, метод і методика співвідносяться як філософські категорії загального, спеціального і конкретного, знаходяться в системних, структурно-функціональних зв'язках та залежностях.

¹ Див.: Гиндєв Панайот. *Философия и социальное познание.* — М., 1977. — С. 35; Штоф В. А. *Введение в методологию научного познания.* — Л., 1972. — С. 5; Сачков Ю. В. *Научный метод: вопросы и развитие.* — М., 2003. — С. 6.

² Див.: Швырев В. С., Юдин Б. Г. *Методологический анализ науки (его сущность, основные типы и формы).* — М.: Знание, 1980. — С. 13-14.

³ Див.: Данильян О. Г., Тараненко В. М. *Основы философии.* — Х., 2003. — С. 233.

⁴ Див.: Зеленецкий В. С. *Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы.* — Х., 1994. — С. 215.

Викладені положення теорії пізнання ми застосуємо до конкретно-наукового кримінологічного дослідження тяжкої корисливо-насильницької злочинності в Україні. З метою предметно-змістовного наповнення нашого дослідження проблему методики пропонується розглянути як задані відправними концептуальними положеннями і методологічними принципами раціонального прагматизму напрям і спосіб пізнання та протидії корисливо-насильницькій злочинності в Україні за допомогою системи конкретних методів.

Раціональний прагматизм становить методологічну основу дослідження та протидії корисливо-насильницькій злочинності в Україні. Це нова концептуальна модель, утворена на основі об'єднання теорій¹ класичного раціонального (абстрактно-інтелектуального) пізнання соціальної реальності і прагматичної (функціонально-цільової) діяльності щодо її перетворення. Функціональним призначенням раціонального прагматизму є побудова теорії запобігання корисливо-насильницькій злочинності як нового системно-цілісного знання, що включає якісно однорідні, логічно узгоджені елементи: принципи, функції, методи, гіпотези, категорії, поняття та ін. До принципів, на яких заснований раціональний прагматизм, належать когерентність, системність, діалектичність і реалізм. Раціонально-прагматичний методологічний підхід дослідження корисливо-насильницької злочинності виконує онтологічну, аксіологічну і праксіологічну функції пізнання і впливу на зазначений вид кримінальної практики. Він найточніше відображає природу корисливо-насильницької злочинності в культурно-історичному, соціально-економічному, буттєвому вимірах життєдіяльності українського соціуму, а тому володіє найбільшими пояснючими, практично перетворюючими та прогностичними можливостями.

Методологічні установки раціонального прагматизму знаходять свій вираз у конкретних методах дослідження корисливо-насильницької злочинності, а також в їх комбінаційному наборі (методиці дослідження). Вибір методів дослідження зумовлений особливостями предмета пізнання. Метод є логічним способом одержання знань про предмет і одночасно засобом пізнання його властивостей на основі методологічних приписів. Об'єктом нашого дослідження є **корисливо-насильницька злочинність**, котра одночасно виступає в двоєдиному вимірі: як явище об'єктивної дійсності та конкретні агресивно-насильницькі прояви кримінальної активності населення щодо заволодіння майном. Звідси випливає, що методика дослідження даного предмета включатиме два

¹ Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология. – М., 1997. – С. 231.

взаємопов'язаних рівні пізнання і перетворення кримінальної реальності: абстрактно-аналітичний та емпірично-практичний. Проблема поділу пізнавальної діяльності на теоретичний та емпіричний рівні не є новою для методології науки¹. Тривалий час емпірично-індуктивіська та раціонально-дедуктивіська концепції пізнання розвивалися як самостійні і навіть антагоністичні, в межах єдиної моделі знання². Однак ми поділяємо позицію тих науковців, які вважають, що у чистому вигляді дедуктивних або індуктивних наук не існує³. Процес становлення нового знання, або розширення існуючого, передбачає синтез теоретичної і практичної діяльності дослідника, завдяки чому досягається істинність одержаного знання⁴. Логічний перехід від абстрактно-аналітичного до емпірично-практичного рівня здійснюється не хаотично, він підпорядкований певному порядку⁵.

З огляду на предметні інтереси нашого дослідження вважаємо за необхідне додержуватися інтегративного підходу до рівнів наукового пізнання⁶. Згідно з ним висування ідей, побудова гіпотез, формування категоріально-понятійного апарату, що втілюються в теоретичну систему нових знань про предмет дослідження, базуються на систематизованому емпірико-фактуальному матеріалі, в якому матеріалізується досліджуване явище в його конкретних проявах, внутрішніх зв'язках і структурних залежностях, а також зовнішніх взаємодіях і впливах. Таким чином, емпіричний базис, з одного боку, виступає критерієм верифікації гіпотез, уточнення теоретичних положень, а з другого — є джерелом нових ідей, спрямовує потік свідомості на недосліджені пласти матеріального субстрату.

Як бачимо, поділ наукового пізнання на теоретичний та емпіричний рівні певною мірою є умовним, оскільки в ньому представлено єдиний процес встановлення істини про досліджуваний предмет. Разом з тим виокремлення раціонально-розумової та досвідно-практичної складової пізнання і перетворення кримінальної реальності відповідають методологічним положенням раціонального прагматизму, а відтак, є об'єктивним

¹ Див.: Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. — М., 1978. — С. 16–17.

² Див.: Швырев В. С. Анализ научного познания: основные направления формы проблемы. — М., 1988. — С. 16.

³ Див.: Копнин П. В. Логические основы науки. — К., 1968. — С. 208.

⁴ Див.: Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. — Л., 1989. — С. 12–13.

⁵ Див.: Методологические проблемы общественных наук. — М., 1979. — С. 36.

⁶ Див.: Лукашевич В. К. Философия и методология науки. — Мн., 2006. — С. 195.

критерієм правильності методичної процедури вивчення корисливо-насилницької злочинності в Україні. Отже, звернемося до системи методів, порядку і процедури їх застосування, що забезпечать реалізацію раціонально-прагматичних основ дослідження цього виду злочинності.

Процес пізнання являє собою взаємодію суб'єкта з об'єктом у вигляді безпосереднього споглядання фактуального матеріалу з наступним його інтелектуальним осмисленням на основі правил і законів логіки. Взагалі, пізнання завжди має раціональний (розумний, логічний) характер. Його рушійною силою виступає інтелектуальне мислення, яке проявляється в таких загальнологічних прийомах, як абстрагування і конкретизація, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія і моделювання.

Евристично-когнітивні можливості **абстрактно-теоретичного рівня** дослідження надзвичайно потужні. Розумова (раціональна) діяльність з презентації у свідомості реального об'єкта у вигляді його ідеального образу, створеного за допомогою мовних і знакових символів, дозволяє абстрагуватися від його індивідуальних ознак та численних проявів, розкрити імпліцитні властивості, проникнути в сутність, виявити причинність. Крім того, процес мислення включає не тільки відображення реальності, а й рефлексію — усвідомлення самого процесу відображення в його ціннісно-змістовному вимірі. Звернемося, наприклад, до такого абстрактного об'єкта, як корисливо-насилницька злочинність. По суті, це ідеалізована модель цілком матеріального об'єкта¹ — різновиду кримінальної активності населення по заволодінню майном у конкретних умовах простору і часу. Однак ми маємо справу із абстрактною матерією, яку не можна дослідити досвідним шляхом, а тому методичний інструментарій пізнання включатиме такі методи, як ідеалізація, аналогія, моделювання, аналіз і синтез. Осмислення зазначеного абстрактного конструкту здійснюватиметься в наперед заданій послідовності, за допомогою визначених логічних прийомів та операцій розумової діяльності: сходження від абстрактного до конкретного, системного, діяльнісного підходів та ін. У результаті дається поняття корисливо-насилницької злочинності, висувуються гіпотези щодо її генези, причин та умов відтворення, закономірностей розвитку, місця та ролі в загальній системі злочинності. Раціональність мислення — характерна риса абстрактно-теоретичного рівня дослідження. Розум — рушійна сила пізнання, його творча основа, генератор нових ідей. Інтелектуальний субстрат виступає найвищим ступенем пізнання, що дозволяє без контакту з ре-

¹ Див.: *Петров Ю. А.* Методологические проблемы теоретического познания. – М., 1986. – С. 27–28.

альним об'єктом проникнути в недоступні для практичного досвіду глибинні пласти його сутності, виявити генезу, закономірності розвитку, передбачити напрями розвитку. Інтелектуальне мислення — становий хребет пізнання, його альфа й омега, ним просякнуті згадані рівні і всі етапи, методи і процедури дослідження, весь процес одержання нових знань.

Об'єктом **емпіричного рівня** дослідження є конкретні агресивно-насилницькі прояви кримінальної активності населення. Фактично у фокусі дослідницького інтересу знаходиться об'єктивна кримінальна реальність. Це надіндивідуальне об'єктивне утворення, що становить базові сфери життя суспільства із стійкими детерміністичними міжструктурними зв'язками, загальними законами соціального розвитку, девіантними формами суспільних відносин, правил і норм криміногенної поведінки, в лоні яких відтворюється корисливо-насилницька злочинність¹. Тут на передній план висувається кількісний підхід до вивчення загальних тенденцій, закономірностей, міжелементних кореляцій статистичної множини фактів кримінальної дійсності. Йдеться про збирання, оброблення й аналіз кримінологічної інформації стосовно зареєстрованих корисливо-насилницьких злочинів та осіб, які їх вчинили. Серед методів, які використовувалися при виконанні цього дослідницького завдання, були: вибіркове узагальнення архівних кримінальних справ по 12 областях України за період 2001–2006 рр., аналіз офіційних документів (характеристик злочинців, матеріалів відповідних експертиз тощо); анкетування та інтерв'ювання засуджених до позбавлення волі. Соціологічна наука відносить перелічені методи до кількісних. Крім цього, ми застосовували і так звані якісні методи: вивчення історії життя злочинця, психологічне тестування. Надалі за текстом розглядатимуться виключно кількісні методи емпіричного дослідження, а якісні методи стануть предметом наступних публікацій.

Вибіркове спостереження являє собою різновид несучільного спостереження, при якому вивченню підлягає певна випадково відібрана частина одиниць генеральної сукупності, а одержані характеристики поширюються на всю сукупність². Раціонально-прагматична складова даного методу полягає у створенні міні-моделі досліджуваного явища, елементи якої в своїй масі відтворюють типові властивості реального об'єкта, його узагальнені характеристики, тенденції прояву в конкретних

¹ Див.: *Голіна В. В.* Об'єкт предупреждения преступности: понятия и свойства // *Борьба зі злочинністю та права людини.* – Одеса, 2006. – С. 48.

² Див.: *Кальман О. Г., Христич І. О.* *Правова статистика.* – Х., 2004. – С. 208.

умовах простору і часу. Такий результат досягається при мінімальних ресурсних витратах. Ефективність дослідницької діяльності забезпечується додержанням основних методологічних правил, серед яких: а) вибіркова сукупність має бути однорідною і відображати генеральну сукупність; б) випадковий відбір забезпечує усім одиницям сукупності рівні можливості потрапити у вибіркового масив; в) вибіркоче спостереження має бути репрезентативним (представницьким)¹. Серед основних методологічних завдань, які слід вирішити при проведенні вибіркового спостереження, виділяють: встановлення обсягу вибіркової сукупності і похибки репрезентативності. Для цього використовують певні математичні розрахунки (технічні прийоми). Розмір вибірки залежить від частки досліджуваних злочинів у їх загальному масиві і заданої похибки репрезентативності². Розрахунки здійснюють за допомогою складних статистичних формул і створених на їх основі спеціальних таблиць. Деякі кримінологи пропонують формальний підхід до визначення обсягу вибіркової сукупності. Так, відмічається, що сукупність у 2 тис. одиниць забезпечує репрезентативність вибіркового дослідження³. Набуває прихильників думка, згідно з якою 20% вибірка генеральної сукупності має достатньо представницький характер⁴. Вважаємо, що більшу вірогідність реального відображення об'єкта дослідження забезпечує статистичний підхід. У зв'язку з цим треба скористатися спеціальними таблицями авторитетних вітчизняних фахівців у галузі статистики. Так, загальноновизнаними в соціології⁵ є розрахунки залежності обсягу вибірки від обсягу генсукупності за припустимої похибки 5% (довірча ймовірність — 0,954), що зроблені В. Паніотто⁶. Заслуговує на особливу увагу той факт, що, починаючи з певного моменту, збільшення обсягу генсукупності не має істотного впливу на збільшення обсягу вибірки. Наприклад, ... при генсукупності 300 обсяг вибірки становить 171 одиницю, ...5000–370 одиниць, при 10 000 — 385; 100 000 — 398; нескінченна — 400. Залежність між обсягом і похибкою

¹ Див.: *Кальман О. Г., Христич І. О.* Вказ. праця. – С. 208–211.

² Див.: *Зелінский А. Ф.* Методика кримінологических исследований. – К., 1992. – С. 10.

³ Див.: *Панкратов В. В.* Методология и методика кримінологического исследования. – М., 1972. – С. 92.

⁴ Див.: *Даньшин И. Н.* Общетеоретические проблемы кримінологии. – Х., 2005. – С. 30–31.

⁵ Див.: *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Самара, 1995. – С. 73; *Анурин В. Ф.* Эмпирическая социология. – М., 2003. – С. 79.

⁶ Див.: *Паніотто В. І., Максименко В. С., Марченко Н. М.* Статистичний аналіз соціологічних даних. – К., 2004. – С. 181.

вибірки визначається ... при 1000 одиниць: + – 3,2%; 1100: + – 3,0%; 1300: + – 2,8 % і т. д.¹

Предметом нашого дослідження стали тяжкі корисливо-насильницькі майнові злочини, передбачені статтями: ч. 3,4,5 ст. 186; ч. 2, 3, 4 ст. 187; ч. 3,4 ст. 189; ч. 2 пп. 6,11 ст. 115; ст. 257; ч. 3 ст. 262; ч. 3 ст. 289; ч. 3 ст. 308; ч. 3 ст. 312; ч. 3 ст. 313 КК України. Серед інтегративних ознак, за якими формувався вибірковий масив, із відмічених складів злочинів ми виділяємо: корисливий мотив, насильницький спосіб посягання, його предметно-майновий характер і віднесення до категорії тяжких чи особливо тяжких. Аналіз статистичних даних МВС України за 2006 р. показав недоліки існуючої системи статистичної звітності. Зокрема, у статистичному обліку МВС України не проводиться ранжування за окремими частинами статей КК. Між тим кожна частина тієї чи іншої статті передбачає самостійні кваліфікуючі ознаки, статистична інформація про які несе в собі суттєве кримінологічне навантаження. Значною мірою ситуацію ускладнює невдала для статистичного обліку конструкція диспозицій більшості аналізованих статей. Йдеться про перерахування різних кваліфікуючих ознак в одному логічному ряді. Наприклад, ч. 4 ст. 187 КК встановлює покарання: за розбій у великих, особливо великих розмірах, вчинений організованою групою, поєднаний із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень. Ще більш громіздкою виглядають конструкції ст. ст. 262, 308, 312, 313 КК, оскільки в них, крім самостійних кваліфікуючих ознак, об'єднані різні способи заволодіння майном: розбій та вимагання. Безумовно, це об'єктивні труднощі статистичного обліку МВС України. Разом з тим перелічені види злочинів неоднаково представлені в абсолютних показниках зареєстрованих злочинів за 2006 р. Найпоширенішими серед них традиційно залишаються грабежі, розбої, вимагання і вбивства. Решта злочинів, які можуть потрапити до вибіркового масиву за всіма наведеними критеріями, вимірюються десятками (наприклад, вбивства на замовлення — 25; бандитизм — 25), а тому суттєво не впливатимуть на статистичні характеристики вибіркової сукупності. Отже, прагматичний підхід до розрахунків обсягу вибіркового масиву і похибки репрезентативності дозволяє взяти за основу найбільш поширені на практиці види злочинів, що фіксуються статистичними органами МВС України. Далі необхідно вирішити два завдання: а) виміряти хоча б приблизну кількість саме тяжких і особливо тяжких діянь у структурі відповідних видів злочинів, що відображені у статистичній звітності МВС; б) використовуючи наведені таблиці,

¹ Див.: *Паніотто В. І., Максименко В. С., Марченко Н. М.* Вказ. праця. – С. 181.

визначити обсяг вибіркового масиву та задану похибку репрезентативності.

Встановити кількість тяжких і особливо тяжких грабежів, розбоїв, вимагань, а також умисних вбивств з корисливих мотивів у зареєстрованому масиві цих видів злочинів досить складно. Доведеться оперувати результатами власного дослідження. Для цього спочатку спробуємо визначити частку вказаних посягань у структурі аналізованих видів злочинів. Як виявилось, у кожного виду злочинів вона різна: грабежі — 12%; розбої — 75%; вимагання — 36%; вбивства з корисливих мотивів — 40%. За правилами середньої арифметичної простої загальна питома вага тяжких і особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів у структурі зареєстрованих діянь становить 40%. Формування вибіркової сукупності цих видів злочинів має відповідати наведеному відсотковому представництву. Отже, серед грабежів (зареєстровано у 2006 р. 41 657) близько 5000 є тяжкими і особливо тяжкими, однак слід зважити на те, що певна частина із них вчиняється ненасильницьким способом. Розбої (6464) ~ 4800 та вимагання (913) ~ 330 належать до тяжких і особливо тяжких. При вирахуванні частки умисних вбивств з корисливих мотивів треба виходити не із загальної кількості злочинів, зареєстрованих за ст. 115 КК (3220), а із кількості кваліфікованих убивств (ч. 2 ст. 115 КК). За нашими даними цей показник становить близько 25%, що в абсолютних величинах по Україні складатиме близько 805 убивств, із них (40%) 320 з корисливих мотивів.

Таким чином, до одержаних абсолютних показників генсукупності застосуємо розрахунки В. Паніотто і отримаємо таке: грабежів у вибірковій сукупності має бути близько 370 одиниць; розбоїв — стільки ж; вимагань і корисливих убивств — по 170 відповідно. На інші тяжкі й особливо тяжкі корисливо-насильницькі злочини сумарно відведемо 100 одиниць. У такий спосіб встановлюємо, що загальний обсяг вибіркового масиву має складати близько 1200 злочинів у зазначеному пропорційному представництві. Звідси задана похибка репрезентативності коливатиметься у межах $\pm 3\%$.

Застосування вибіркового методу підпорядковується не лише встановленим методологічним правилам, а й певним технічним прийомам і процедурам дослідження. Серед останніх виділяють простий випадковий неповторний відбір одиниць вибіркової сукупності, згідно з яким кожна одиниця сукупності може рівною мірою потрапити до вибірки. Вибіркове спостереження проходить низку послідовних етапів: підготовчий; збирання кримінологічної інформації; зведення та групування

зібраних даних; аналіз систематизованої інформації; формулювання висновків і рекомендацій щодо соціальної природи досліджуваного явища і напрямів та заходів впливу на нього. На кожному із цих етапів вирішується конкретне пізнавальне завдання¹.

У контексті кількісного підходу вибіркове узагальнення архівних кримінальних справ по тяжких і особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинах дає змогу встановити типові форми прояву, загальні характеристики корисливо-насильницької кримінальної практики, детермінованої об'єктивними законами розвитку суспільства. Кримінальна реальність постає у статистичному ракурсі, як надіндивідуальне утворення, різновид соціальної активності людей. При цьому мотиваційно-суб'єктна складова тяжкої корисливо-насильницької злочинності залишається малодослідженою. Водночас кримінологу надзвичайно важливо за статистичною множиною протиправних дій розгледіти постать конкретних злочинців. Без розуміння специфіки мікросередовища, його культурної атмосфери, неформальних правил поведінки, побутових традицій, загалом прагматики життя злочинця неможливо пізнати логіку його вчинків, їх сенс і суб'єктивне значення. Такого роду інформація залишається невстановленою судово-слідчими органами. Природно, що обвинувачений під час досудового слідства незацікавлений розкривати дійсну мотивацію своїх дій, викривати спрямованість злочинного умислу, оприлюднювати свої цінності орієнтації та життєві установки, дозлочинний спосіб життя. Це глибоко прихована інформація, що впливає на ступінь вини і відповідно на вид та розмір покарання. Встановити її — значить наблизитися до розгадки таємниці злочину, що є концептуальним завданням будь-якого кримінологічного дослідження. Серед методів, що дозволяють з'ясувати порушені питання, виділяємо анкетування та стандартизоване інтерв'ю із засудженими за дану категорію злочинів.

Анкетування проводилося шляхом анонімного заповнення засудженими опитного листа. Питання, які включала анкета, поділялися на декілька блоків: а) ціннісні орієнтації, дозлочинний спосіб життя винного; б) мотивація і цілепокладання; в) обставини, що вплинули на прийняття злочинного рішення заподіяти саме тяжку шкоду здоров'ю власнику майна, аж до його вбивства.

Пілотажне анкетування групи засуджених із 10 чоловік показало помилковість думки про те, що особам, які відбувають покарання, не має сенсу приховувати правду про вчинений злочин. Засуджені за тяжкі

¹ Див.: Кальман О. Г., Христинч І. О. Вказ. праця. – С. 16.

корисливо-насильницькі злочини всіляко намагалися утаювати корисливий мотив посягання, його силу й улізливість, розрахунок на дармову поживу. Злочинці видавали себе жертвами випадкових обставин, демонстрували власну благородність та альтруїзм, бідкалися на несправедливість покарання. Ця обставина внесла корективи в процедуру анкетування. Довелося працювати із групами по два–три чоловіки в кімнати психоемоційного розвантаження в присутності штатного психолога. Перед анкетуванням проводилася копітка робота з роз'яснення мети і завдань дослідження, його анонімності і добровільності, важливості щирих ретроспективних оцінок. Такий підхід наблизив нас до розуміння природи корисливого мотиву, дозволив створити загальний образ корисливо-насильницького злочинця, намітити критерії типізації.

Перевірити і розширити відповіді на ключові питання анкети ми спробували у перебігу стандартизованого інтерв'ювання віч-на-віч із засудженими. Інтерв'ювання проводилося за чітко сформованими питаннями, що дублювали анкету. Спочатку респонденту давалася змога вільно розповісти про подію та обставини злочину, його мотиви, а потім він відповідав на поставлені питання. Без свідків засуджений більш схильний до щирої розмови, охоче повідомляє деталі злочину, не з'ясовані під час слідства, як правило, визнає корисливість посягання, його зпланованість і невідповідність. Відповіді фіксувалися на папері власноруч злочинцями. У такий спосіб ми намагалися оцінити протиправний вчинок не ізольовано, а в контексті буття злочинця, його рутинної повсякденності, міжсуб'єктної взаємодії, де осмислюється соціальна реальність, виробляються механізми адаптації до неї, формуються прагматично життєві стратегії поведінки. Злочинець розглядався як особистість, яка має власний досвід міжособистісних комунікацій, по своєму інтерпретує оточуючий світ, конструює групову свідомість і збагачує соціальну практику.